

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ ΤΟΥ ΣΤΩΙΚΟΥ ΣΟΦΟΥ

Ο Κικέρων, δο μεγάλος Ρωμαῖος ρήτορας καὶ φιλόσοφος τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., σκιαγραφοῦσε τὸν σοφὸν καὶ εὐτυχῆ ἀνθρώπον περίπου ὡς ἔξῆς: «Ἐχει τὸ χάρισμα τοῦ μέτρου καὶ τῆς λογικῆς, τὴν ψυχὴν τοῦ ἡσυχη, εἶναι συμφιλιωμένος μὲ τὸν ἑαυτό του, δὲν πτοεῖται ἀπὸ πόνους, δὲν λυγίζει ἀπὸ φόβο, οὔτε φλέγεται ἀπὸ πόθο, οὔτε ἀποχαυνώνεται ἀπὸ χαρᾶ¹. Τρεῖς αἰώνες πρὶν ἀπὸ τὸν Κικέρωνα, στὴν Ἀθήνα τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, κατὰ τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰώνα, δο Ζήνων ἀπὸ τὸ Κίττιο τῆς Κύπρου, δίδασκε στὴν Ποικίλη Στοά, κάτι ἀνάλογο μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ Ρωμαίου σοφοῦ, ποὺ ἀποδίδεται μὲ τὴν παρακάτω φράση: τὸ «ζεῖν ὅμολογουμένως»², ἀποτελεῖ τὸ τέλος τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου.

Προκειμένου νὰ ἀναλύσουμε τὴ φράση αὐτή, θὰ τοποθετήσουμε κατ' ἀρχὴν τὴ διδασκαλία τοῦ Ζήνωνα μέσα στὸ κοινωνικὸ πλαίσιο τῆς ἐποχῆς του. Στὴ συνέχεια θὰ ἀναλύσουμε τὶς διάφορες φάσεις τῆς ζωῆς καὶ τῆς διδασκαλίας τῶν πρώτων σχολαρχῶν ποὺ ἀποδεικνύουν τὴν προσκόλλησή τους στὸν κοινωνικὸ ἴστο τῆς πόλης. Τέλος θὰ δείξουμε δτὶ ἡ ζωὴ ὅμολογουμένως, βασίζεται σὲ μία «ἱερὴ ἴσορροπία» μεταξὺ τῶν φυσικῶν γεγονότων καὶ τῆς ἴκανότητας τοῦ σοφοῦ νὰ προσαρμόζεται σ' αὐτά.

1. Γνωρίζουμε δτὶ κατὰ τὸ παρελθόν, ἡ ἐλληνικὴ διανόηση εἶχε συζητήσει μὲ πάθος τὸ θέμα τοῦ τέλειου πολιτεύματος. Αὐτὴ δμως ἡ συζήτηση ἀτόνησε ἔξ αἰτίας τῶν πολιτικῶν γεγονότων ποὺ σφράγισαν τὴν πολιτικο-κοινωνικὴ ζωὴ τῆς Ἑλλάδας τοῦ 4ου αἰώνα. Οἱ κατακτήσεις τοῦ Μεγάλου Ἀλεξανδρού προκάλεσαν φιλικὴ ἀλλαγὴ στὸν ἀρχαῖο κόσμο. Οἱ μετακινήσεις πληθυσμῶν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα πρὸς τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν Μικρὰ Ασία, καὶ ἀντίστροφα, διεύρυναν σημαντικὰ τὸ πολιτικό, κοινωνικό καὶ οἰκονομικό τοπίο. Ο ἀνθρώπος, ὁ δποῖος μέχρι τότε συνήθιζε νὰ συμμετέχει στὰ κοινὰ καὶ νὰ θεωρεῖται ρυθμιστὴς τῶν γεγονότων ποὺ ἀφοροῦσαν τὴν πόλη του, βρέθηκε ἔαφνικὰ αἰχμάλωτος ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση νέων γραφειοκρατικῶν κρατῶν, τὰ δποῖα ἦταν ἄκρως ἔχθρικὰ ἀπέναντι σὲ κάθε ἐνεργὸ παρέμβαση τῶν πολιτῶν καὶ συγχρόνως ἀρνητικὰ στὶς φιλοσοφικὲς παρεμβάσεις³. Ἡ τέλεια πολιτεία τοῦ Πλάτωνος δὲν κατόρθωσε νὰ πραγματοποιηθεῖ. Ἡ πατρίδα, ποὺ γιὰ τὸν Σω-

1. ΚΙΚΕΡΩΝΟΣ, *Tusc.*, IV, XVII, 37.

2. ΔΙΟΓΕΝΟΥΣ ΛΑΕΡΤΙΟΥ (ἐξεῖται Δ.Λ.), *Bίοι*, VII, 87.

3. Cf. L. GEYMONAT, *Storia del pensiero filosofico e scientifico*, Milano, Garzanti, 1970, T. I,

κράτη ἦταν τὸ τιμιώτερον, σεμνώτερον, ἀγιώτερον μητρός τε καὶ πατρός καὶ τῶν ἄλλων προγόνων ἀπάντων⁴, ώστε νὰ δεχτεῖ τὸν θάνατο ἀδιαμαρτύρητα, ἀπὸ σεβασμὸς ἀπέναντι στοὺς νόμους της, εἶχε πλέον ἐκλείψει. Βρισκόμαστε ἂρα ἀντιμέτωποι μὲ μία βαθιὰ καὶ ἀποφασιστικὴ τομὴ ἀνάμεσα στὸν πολίτη καὶ τὴν κοινωνία. Ὁ ἀνθρωπὸς ὑποκύπτει στὴν νέα αὐτὴ κατάσταση, ἐνῷ παράλληλα δραστηριοποιεῖται πνευματικά. Τελικὰ πετυχαίνει νὰ ζήσει μέσα στὸν καινούριο αὐτὸν ἀπολιτικὸν κόσμο, ἐνῷ παράλληλα, μετατρέπεται ἀπὸ πολίτης τῆς πόλεως σὲ πολίτη τοῦ κόσμου. Μέσα σ' ἔναν χῶρο δὲ ὅποιος τοῦ χρησιμεύει πλέον μόνο ως τόπος διαμονῆς, ὁ ἀνθρωπὸς ἀνατρέχει στὴν φιλοσοφία, τὸ μόνο του πνευματικὸν στήριγμα, καὶ μέσω αὐτῆς θὰ μάθει νέους τρόπους συμπεριφορᾶς⁵. Ἐτσι οἱ Σχολές ποὺ ἐμφανίζονται διδάσκουν τὴν ἀδιαφορία πρὸς τὴν πολιτικὴν ζωὴν ἢ τὴν ἀπάθειαν καὶ τὴν ἀποστασιοποίησην ἀπέναντι σὲ κάθε κοινωνικὴν ἐκδήλωση, γεγονός που ἐναρμονίζεται μὲ τὴν προκλητικὴν συμπεριφορὰν τῶν Κυνικῶν. Ὁ Στωικισμός, δημος, ἐναντιώθηκε στὶς ἀκρότητες, διότι ἀντιλήφθηκε δτὶ οἱ σχέσεις δικαιοσύνης, ποὺ διέπουν τοὺς ἀνθρώπους μεταξύ τους, εἶναι ἀδιαχώριστες ἀπὸ τὴν σοφία⁶ καὶ συγχρόνως ἀπαραίτητες γιὰ τὴν πρόοδο τῆς κοινωνίας. Ὁ Ζήνων ἦταν ὁ πρῶτος, δὲ ὅποιος παρὰ τὶς ἐπιρροές ποὺ δέχθηκε ἀπὸ τὶς ἄλλες φιλοσοφικὲς σχολές τῆς ἐποχῆς του, ἐνδιαφέρθηκε σημαντικὰ γιὰ τὴν κοινωνικὴν καὶ πολιτικὴν ζωὴν τῆς πόλης, συνῆψε φιλικὲς σχέσεις μὲ τὸν βασιλιὰ τῆς Μακεδονίας Ἀντίγονο Γονατά⁷, δὲ ὅποιος ὑπῆρξε καὶ ἐνθερμός μαθητής του, καὶ ἐνεθάρρυνε τοὺς μαθητές του νὰ συμμετέχουν ἐνεργῶς στὴ ζωὴ τῆς πόλης. Πολλὰ εἶναι τὰ ἀνέκδοτα ποὺ παραδίδονται ἀπὸ τὸν Διογένη Λαέρτιο σχετικὰ μὲ τὶς σχέσεις ἐκτίμησης καὶ φιλίας ποὺ χαρακτήριζαν τοὺς δύο ἀντρες. Ἀπόδειξη τῆς φιλικῆς σχέσεως ἀποτελεῖ καὶ ἡ πρόταση τοῦ Ἀντίγονου πρὸς τὸν Ζήνωνα νὰ μεταβεῖ στὴ Μακεδονία, προκειμένου νὰ ἀναλάβει τὴν διαπαιδαγώγηση τοῦ γιοῦ του καὶ διαδόχου τοῦ μακεδονικοῦ θρόνου. Μὲ τὰ παρακάτω λόγια περιγράφει δὲ Διογένης Λαέρτιος τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Ἀντίγονου πρὸς τὸν Ζήνωνα: «Πιστεύω δτὶ ὑπερέχω ως πρὸς τὰ πλούτη καὶ τὴ δόξα, δημος γνωρίζω δτὶ ἐσὺ μὲ ἔπειρνας στὴ γνώση, στὴν ἐπιστήμη καὶ σ' αὐτὴ τὴν τέλεια εύτυχία ποὺ σε χαρακτηρίζει. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὅποιο ἀποφάσισα νὰ σὲ προσκαλέσω νὰ ἔρθεις νὰ μὲ δεῖς. Εἶμαι πεπεισμένος δτὶ δὲν θὰ μοῦ τὸ ἀρνηθεῖς. Προσπάθησε νὰ ἔρθεις νὰ ζήσεις κοντά μου, καὶ νὰ γνωρίζεις δτὶ, δὲν θὰ εἶμαι μόνο ἐγὼ μαθητής σου, ἀλλὰ δλοι ἀνεξαιρέτως οἱ Μακεδόνες. Διότι ἔκεινος ποὺ μορφώνει τὸν βασιλιὰ τῆς Μακεδονίας καὶ τὸν ὀδηγεῖ στὸν δρό-

L'antichità - il medioevo, σ. 281.

4. Π.Π. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Kρίτων*, 51 a-b.

5. Cf. F. OGEREAU, *Essai sur le système philosophique des Stoïciens*, Paris, encre marine, 2002², σ. 68.

6. Cf. É. BRÉHIER, *Chrysippe et l'ancien stoïcisme*, Paris, P.U.F., et Gordon et Breach, 1971³, σ. 266.

7. Π.Π. Δ.Δ. VII, 6-9 καὶ 13-15.

μο τῆς ἀρετῆς, μορφώνει ἐπίσης και ὁδηγεῖ στὴν ἀρετή, ὅλους τοὺς ὑπηκόους του. Συνήθως οἱ ὑποτελεῖς μοιάζουν στὸν ἀρχηγό τους». Ὁ Ζήνων ἀρνήθηκε τὴν πρόταση. Ἐστειλε ὅμως στὸν βασιλέα δύο ἀπὸ τοὺς μαθητές του, τὸν Φιλωνίδη ἀπὸ τὴν Θήβα και τὸν Περσέα ἀπὸ τὸ Κίττιο. Ὁ Ἀντίγονος δὲν κράτησε κακία στὸν Ζήνωνα γιὰ τὴν ἀρνησή του νὰ μεταβεῖ ὁ Ἰδιος. Ἀντίθετα, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ φιλοσόφου, διὰ τοῦ Θράσωνος, τοῦ πρεσβευτοῦ του στὴν Ἀθῆνα, ὁ βασιλιάς εἰσηγήθηκε νὰ τὸν ἐνταφιάσουν τιμητικά, στὸν Κεραμεικό (Δ.Λ. VII, 15).

2. «Ο σοφὸς δὲ θὰ ζεῖ στὴ μοναξιά»· «εἶναι ἐκ φύσεως κοινωνικὸς και δραστήριος», διδάσκει ὁ Ζήνων⁸. Ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς Κυνικοὺς, ποὺ πίστευαν ὅτι ὁ φιλόσοφος πρέπει νὰ ἀποστασιοποιεῖται μὲ τὶς πράξεις του ἀπὸ τὸν κοινωνικὸ περίγυρο, ὁ Ζήνων καλεῖ ὅλους τοὺς σοφοὺς σὲ συμμετοχὴ στὰ κοινά, ἐφόσον εἶναι ἐκ φύσεως δραστήριοι. Παρατηροῦμε ὅμως, ὅτι ἡ συμμετοχὴ αὐτὴ ἀφορᾶ ἀποκλειστικὰ τὸν σοφό. Ὁ Στοβαῖος, ὁ Ἑλλην Νεοπλατωνικὸς γραμματικὸς τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ., περιγράφοντας τὸν χαρακτῆρα τοῦ σοφοῦ, τοῦ προσδίδει ὅλες τὶς ἀρετὲς τοῦ ἀγαθοῦ ἀνθρώπου: «ὁ σοφὸς μιλᾷει ὥραῖα, εἶναι ἴκανός, ἔτοιμος νὰ κερδίσει τὴ φιλία τῶν δμοίων του μὲ τὸν διάλογο, προσαρμόζεται στὶς καταστάσεις, εἶναι εὐγενής, ἀγαπητός, εὐχαριστεῖ, ἔχει τὸ χάρισμα τῆς πειθοῦς προκειμένου νὰ πετύχει τὸν σκοπό του, εἶναι κοινωνικός, εὐφυής, ἀπλός, ἔνος πρὸς κάθε ἔξεζητημένη συμπεριφορά»⁹. Ἀντίθετα, στὸν φαῦλο προσδίδονται ὅλες οἱ ἀντίθετες ἰδιότητες, δηλαδὴ ὅλα τὰ ἐλαττώματα, και κατὰ συνέπεια, ἀπαγορεύεται και ἡ εἰσοδός του στὴν κοινωνία τῶν σοφῶν. Ως ἐκ τούτου οἱ Στωικοί, ὅπως ἄλλωστε και οἱ Κυνικοί πρὶν ἀπ’ αὐτούς, ἀρνοῦνται νὰ θέσουν κριτήρια καταγωγῆς και πλούτου, προκειμένου νὰ δημιουργήσουν κοινωνικὲς τάξεις. Οἱ δύο τάξεις ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὸν παραπάνω διαχωρισμὸ βασίζονται σὲ ἡθικὰ χαρακτηριστικὰ και δημιουργοῦν «τὰ δύο γένη τῶν ἀνθρώπων»¹⁰: τῶν σοφῶν και τῶν φαύλων· ἔκεινος ποὺ ἔχει τὴν ἴκανότητα νὰ κάνει καλὴ χρήση τῶν ἐμπειριῶν ποὺ ἀπέκτησε στὴ ζωὴ εἶναι εὐπρόσδεκτος νὰ κατοικήσει στὴν τέλεια πόλη, τῶν θεῶν και τῶν ἀνθρώπων. Ἀντίθετα, οἱ φαῦλοι, στερημένοι καθὼς εἶναι ἀπὸ σοφία, κινοῦνται μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε οἱ πράξεις τους νὰ μαρτυροῦν μία τρέλα ἐφάμιλλη μὲ τὴν ἔλλειψη τῆς σοφίας ποὺ τοὺς χαρακτηρίζει¹¹. Δημιουργοῦν λανθασμένες ἐντυπώσεις σχετικὰ μὲ τὰ γεγονότα, διότι ἀδυνατοῦν νὰ τὰ ἐπεξεργαστοῦν λογικὰ και κατὰ συνέπεια, ὑποπίπτουν σὲ λάθη. Παρ’

8. Δ.Λ. VII, 123.

9. S.V.F., III, 630 (= ΣΤΟΒ., Ecl., II, 108, 5 W.).

10. S.V.F., I, 216 (= ΣΤΟΒ., Ecl., II, 7, 11g p. 99, 3 W.). Πε. M. DARAKI, *Une religiosité sans Dieu. Essai sur les stoïciens d'Athènes et saint Augustin*, Paris, La découverte, 1989, σ. 58 και τὴν ἀνάλυσή της γιὰ τὰ αἵτια σύμφωνα μὲ τὰ ὅποια οἱ Στωικοί ἐπιλέγουν τὴ διαίρεση αὐτὴ τῶν γενῶν.

11. Δ.Λ. VII, 124.

ὅλ' αὐτά, οἱ Στωικοὶ ὑποστηρίζουν δτὶ ἡ λογικὴ εἶναι δῶρο ποὺ δόθηκε σ' ὅλους ἀνεξαιρέτως τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὴ φύση. Στὸν κοινωνικὸν τομέα ἡ λογικὴ προσφέρει στὸν ἀνθρωπὸν τὴν δυνατότητα ἀντίληψης τῶν φυσικῶν γεγονότων καὶ τῆς διαδοχῆς τους κατὰ τὴν ἔξελιξη τῆς ζωῆς τοῦ σύμπαντος. "Ομως, πῶς εἶναι δυνατὸν, νὰ ἔξηγηθεῖ τὸ γεγονός δτὶ ὁ φαῦλος, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν σοφό, δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἀντιληφθεῖ τὴν ἀναγκαιότητα τῶν γεγονότων ποὺ συμβαίνουν σύμφωνα μὲ τὴ φύση, ἐνῶ ἡ λογική, αὐτὸν τὸ φυσικὸν δῶρο, ἐνυπάρχει καὶ σ' αὐτόν; Καὶ ὁ φαῦλος, διδάσκουν οἱ Στωικοί, εἶναι προοικισμένος μὲ λογική του λείπει δμως ἡ ἀρετή, δηλαδὴ ἡ τελειότης¹². Αὐτὴ ἡ ἔλλειψη τελειότητας στὸν στοχασμὸν τοῦ φαύλου, ἔξαρταται ἀπόλυτα ἀπὸ μία ἐλαττωματικὴ διδασκαλία ποὺ αὐτὸς δέχθηκε κατὰ τὴν παιδικὴν ηλικία ἡ ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ποὺ ἀσκησε στὸν χαρακτήρα του ἕνα φαῦλο περιβάλλον¹³. Ἀκριβῶς γι' αὐτὸν τὸν λόγο οἱ Στωικοὶ ἀποδίδουν στὴν παιδεία ἔναν ἔξεχοντα ρόλο¹⁴. Ὁ Χρύσιππος, μαθητὴς τοῦ Κλεάνθη, ὑποστήριζε, δπως καὶ ὁ δάσκαλός του, δτὶ ἡ ἀρετὴ μπορεῖ νὰ διδαχθεῖ. Αὐτὴ ἡ θέση ἔξηγεῖ ἐν μέρει τὸν λόγο γιὰ τὸν ὅποιο ὁ Χρύσιππος ἀρνήθηκε τὴν πρόσκληση τοῦ βασιλιᾶ Πτολεμαίου νὰ μεταβεῖ στὴν Αἴγυπτο, προκειμένου νὰ τὸν μυήσει στὴν στωϊκὴ διδασκαλία. Κατὰ τὸν Διογένη Λαέρτιο, προτίμησε νὰ παραμείνει στὴν Ἀθήνα καὶ νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν διαπαιδαγώγηση τῶν παιδιῶν τῆς ἀδελφῆς του, Ἀριστοκρέοντος καὶ Φιλοκράτους¹⁵, γνωρίζοντας δτὶ ὁ ρόλος τοῦ παιδαγωγικοῦ εἶναι ἀποφασιστικὸς στὴ διαμόρφωση τοῦ χαρακτήρα τοῦ παιδιοῦ. Στὸ ἵδιο αὐτὸν πλαίσιο ἐντάσσεται ἡ θέση τοῦ Χρύσιππου, σύμφωνα μὲ τὴν ὅποια οἱ τροφοὶ ἐπρεπε νὰ μιλοῦν μία σωστὴ γλῶσσα, καὶ, στὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ, νὰ εἶναι ἀκόμη καὶ σοφές. Πρῶτ' ἀπ' ὅλα δμως, ἐπέμενε ὁ φιλόσοφος ἀπὸ τοὺς Σόλους, δὲν ἐπρεπε νὰ ἔχουν λανθασμένο λόγο. Πράγματι, ἡ ἐπανάληψη λανθασμένων κρίσεων καταλήγει στὴν ἀλλοίωση τοῦ παιδικοῦ χαρακτήρα, στὸν ὅποιο συσσωρεύονται λανθασμένες γνώσεις καὶ, κατὰ συνέπεια, δημιουργοῦνται ἐλαττώματα, τὰ ὅποια καταλήγουν σὲ μόνιμες καταστάσεις¹⁶. Κατανοοῦμε μετὰ απ' αὐτὰ τὸν λόγο γιὰ τὸν ὅποιο οἱ Στωικοὶ ἔγραψαν πλῆθος ἀπὸ πραγματείες ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ἡθική, μὲ τὶς ὅποιες ἐπέβαλλαν κανόνες συμπεριφορᾶς προκειμένου νὰ βοηθηθοῦν οἱ νέες κοινωνίες ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὰ πολιτικὰ γεγονότα. Σύμφωνα μὲ τὸν H.C. Buldry¹⁷, ὁ Ζήνων, στὴν εἰσαγωγὴ τῆς *Πολιτείας*, κατήγγελλε τὰ σφάλματα τῆς σύγχρονῆς του κοινωνίας καὶ πρότεινε λύσεις μὲ σκοπὸν νὰ τὰ διορθώσει. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ στὴν ἀρχὴ τοῦ παραπάνω ἔργου, δήλωνε δτὶ

12. Δ.Δ. VII, 90.

13. S.V.F., III, 543 (= PROCL., in *Plat., Alcib. Pr.*, Vol. III, s. 158).

14. Π.6. Δ.Δ. VII, 91.

15. VII, 185· π.6. ἐπίστης: (α) P.M. SCHUHL, *Les Stoïciens*, Paris, Gallimard, 1962, Préface, p. XXXIV· (β) J.B. GOULD, *The Philosophy of Chrysippus*, Leiden, E.J. Brill, 1971, σ. 1.16. A. QUINTILIEN, *Inst. Or.*, τ. I, Βιβλίο 1, 4 καὶ 10 § 32.17. H.C. BULDY, Zeno's Ideal State, *J.H.S.*, τ. LXXIX, 1959, σσ. 3-15, ἴδιαίτ. σ. 5.

δὲν ἔβλεπε χρησιμότητα στὰ ἐγκύκλεια μαθήματα¹⁸. Ἡ ἔχθρικὴ αὐτὴ στάση τοῦ φιλοσόφου, εἶχε μᾶλλον σχέση καὶ μὲ τὴν πλατωνικὴ ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση, ἡ δόπια ἀπέρριπτε τὰ δημητρικὰ ἔπη. Ὁ Ζήνων, ἀντίθετα, ὑποστήριζε ὅτι ἡ ἀλληγορικὴ ἐρμηνεία τῶν δημητρικῶν ἐπῶν προσέφερε στοὺς νέους νέες πνευματικὲς διεξόδους, ἐνῶ παράλληλα διαφύλασσε τὴν παράδοση, μέσα σ' ἓναν κόσμο ποὺ ἐπλήττετο ἀπὸ Ἰλιγγιώδεις κοινωνικὲς μεταβολές. Ταυτόχρονα πίστευε ὅτι ἡ μόρφωση ἀποτελοῦσε τὸ μόνο μέσον σύνδεσης θεωρίας καὶ πράξης, διότι προσέφερε στὸν ἄνθρωπο μία μέθοδο γιὰ τὴν εὔρεση ἐνὸς σωστοῦ τρόπου ζωῆς¹⁹. Προσέφερε δηλαδὴ, ἓναν ὀδηγὸν ζωῆς, ὥστε ὁ ἄνθρωπος νὰ μάθει νὰ χρησιμοποιεῖ ὅσο τὸ δυνατὸν καλλίτερα τὶς ἐμπειρίες του. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ἡ φιλοσοφικὴ διδασκαλία ἐκαλεῖτο νὰ παίξει τὸν νέο ρόλο ποὺ τῆς εἶχε ἀλλωστε ἥδη ἐπιβληθεῖ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ, κοινωνικὴ καὶ θρησκευτικὴ κατάσταση τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, στὸ τέλος του 4ου αἰώνα²⁰. Ἀντιλαμβάνεται κανεὶς εύκολα τὸν λόγο γιὰ τὸν ὅποιο ὁ Ζήνων, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν μαθημάτων του ἐπανελάμβανε συμβουλὲς ποὺ σκοπὸν εἶχαν νὰ βοηθήσουν τοὺς μαθητές του ὥστε νὰ συμπεριφέρονται καλά μέσα στὴν κοινωνία. Ἐλεγε ὅτι ὁ λόγος ὑπαρξῆς τῆς διδασκαλίας συνίστατο στὴν ἔξασκηση τοῦ μυαλοῦ στὰ χρήσιμα πράγματα καὶ δχι στὴν ἀποστήθιση λέξεων καὶ φράσεων ὅμοια μὲ ἀμάσητα φαγητά²¹. Δίδασκε ἐπίσης ὅτι ὁ νέος πρέπει νὰ εἴναι κόσμιος στὴ συμπεριφορά, στὸ περπάτημα καὶ στὴν ἐνδυσή του²². Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ὁ Κλεάνθης εἶχε συγκεντρώσει πλῆθος συμβουλῶν σχετικῶν μὲ τὴ συμπεριφορά, στὴν πραγματεία του, *Περὶ ἀγωγῆς*²³. Ὁ Ζήνων λάτρης, μᾶλλον ἐμπνευστὴς τῆς συντομίας, ως μᾶς ἐκ τῶν ἀρετῶν τοῦ λόγου²⁴, προέτρεπε τοὺς μαθητές του νὰ ἐκφράζονται μὲ λίγα λόγια διότι ὑποστήριζε ὁ σοφὸς ἐπρεπε δχι μόνο νὰ δημιουργεῖ μικρὲς φράσεις, ἀλλὰ στὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ, καὶ μικρὲς συλλαβές²⁵. Ἐτσι ἡ φιλοσοφικὴ διδασκαλία ἔπαιζε τὸν ρόλο ποὺ ἔμοιαζε νὰ τῆς εἶχε ἐπιβληθεῖ ὅπως ἀναφέραμε, ἀπὸ τὶς πολιτικο-κοινωνικές, ἀλλαγές²⁶. Ἡ εὔρυθμη λειτουργία τῆς πόλης καὶ ἡ εύτυχισμένη ζωὴ ἔξηρτῶντο πλήρως ἀπὸ τὸν σεβασμὸ ποὺ ἔτρεφαν οἱ πολί-

18. Δ.Λ. VII, 32.

19. S.V.F., I, 73 (=OLYMPIODORUS, in *Plat. Gorg.*, pp. 53-54); cf. ΣΕΝΕΚΑ, *Πρὸς Λουκ.*, XCV, 10. Πβ. ἐπίστης, G. ROMEYER DHERBEY, *Un feu artiste qui chemine... εἰς* F. OREREAU, ἐνθ' ἀνωτ., σσ. 27-39, *ἰδιαίτ.* p. 29.

20. F. OREREAU, *op.cit.*, p. 68.

21. Δ.Λ. VII, 22.

22. Αὐτόθι.

23. Δ.Λ. VII, 175.

24. Δ.Λ. VII, 59.

25. Δ.Λ. VII, 20.

26. Πβ. M. SCHOFIELD, *The Stoic Idea of Polis*, (μτφρ. Χ. Μπάλλα) Αθήνα, M.I.E.T., 1997, σ. 129.

τες πρὸς τοὺς ἐπιβεβλημένους ἀπὸ τὴν φιλοσοφία κανόνες, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ἔδραιωμένη διμόνοια ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους²⁷.

Τὸ νὰ ζεῖ κανεὶς στωικά, σημαίνει ὅτι πρέπει νὰ χρησιμοποιεῖ κάθε στιγμὴ σωστὰ τὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας του. Μὲ ἄλλα λόγια σημαίνει ὅτι πρέπει νὰ δέχεται τὴν πραγματικότητα, ἀκόμη κι ἀν τὰ γεγονότα ποὺ καλεῖται νὰ ἀντιμετωπίσει εἶναι δυσάρεστα ἥ καὶ δύσνηρά. Οἱ καταστάσεις διμῶς αὐτὲς εἶναι ἀδύνατον νὰ διαταράξουν τὴν ἡρεμία τοῦ στωικοῦ σοφοῦ. «Στὰ μάτια τῶν Στωικῶν, ἥ ἀνθρώπινη ὑποκειμενικότητα χωρίζει τὸν ἀνθρωπὸν ἀπὸ τὴν κοσμικὴν πραγματικότητα... Μὲ τὸν ὅρο ὑποκειμενικότητα ἐννοοῦμε τὸ ἀνθρώπινο, πολὺ ἀνθρώπινο, ποὺ οἱ Στωικοὶ θέλουν νὰ ἔπερδάσουν καὶ νὰ καταδικάσουν στὴ σιωπή»²⁸. Ἡ ἐνάρετη πράξη κάνει τὴν ἐμφάνισή της ἀπὸ τὴν στιγμὴν ποὺ ἀπουσιάζει τὸ πάθος²⁹. Στὸ ἴδιο αὐτὸν πλαίσιο, μᾶλλον, θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ καὶ ἥ ἀποψη τοῦ Ζήνωνος, σύμφωνα μὲ τὴν δοπία ὁ σοφὸς πρέπει να παντρεύεται καὶ νὰ τεκνοποιεῖ³⁰. Διότι ὁ λόγος γιὰ τὸν δοπίο ὁ σοφὸς πρέπει νὰ βρίσκει γυναίκα καὶ νὰ κάνει παιδιὰ δὲν πηγάζει ἀπὸ τὸ αἰσθῆμα τοῦ πάθους· δὲν συντρέχουν λόγοι προσωπικοὶ ἀλλὰ κοινωνικοί. Στὸ πλαίσιο ποὺ ὁ ἀνθρωπὸς εἶναι δὲν προορισμένο ἀπὸ τὴ φύση γιὰ τὴν κοινωνικὴν ζωή, ὁ σοφὸς ἔχει καθῆκον νὰ συνεισφέρει στὴν πληθυσμιακὴν ἀνάπτυξη τῆς πατρίδος του· ἥ οἰκογένεια εἶναι ἥ βάση τῆς κοινωνίας. Ο σοφός, προκειμένου νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς ὑποχρεώσεις του ἀπέναντι στὴν πολιτεία, εἶναι ἔτοιμος γιὰ γάμο καὶ ἀναπαραγγή³¹.

3. «Ο σοφὸς εἶναι πολίτης, φίλος, συγγενής, ἐλεύθερος»³². Ο σοφὸς δὲν ζεῖ μέσα σὲ χώρους ἔρημους καὶ ἀπομονωμένους. Εἶναι ἐκ φύσεως κοινωνικός³³. «Ο σοφὸς χαρακτηρίζεται ἀπὸ κοσμιότητα»³⁴.

Οταν τὰ κύματα τῆς θάλασσας τοῦ Πειραιᾶ καταπόντισαν τὸ καράβι τοῦ Ζήνωνος, μαζὶ μ' ὅλῳ τὸ φορτίο πορφύρας ποὺ κουβαλοῦσε, τὸ «φοινικίδιον», ὁ κοντούλης μαυρειδερὸς Κύπριος, ἀπὸ τὴν φοινικικὴν ἐπαρχία τοῦ Κιττίου, δὲν στενοχωρήθηκε. Ἀντίθετα μάλιστα, ἀνέβηκε στὴν Ἀθήνα καὶ ἐγκαταστάθηκε στὸ κατάστημα κάποιου βιβλιοπώλη³⁵. Μετὰ ἀπ' αὐτό, ταξί-

27. II6. G. GIANNATONI, Cinici e Stoici su Elessandro Magno, *Atti della Seconda giornata di studio sulla Filosofia antica*, Sorento, 29 aprile 1985, Napoli, Guida editori, 1988, σσ. 75-87, ἰδιαίτ. σ. 86.

28. Μ. ΔΑΡΑΚΗ, *Mία θρησκευτικότητα χωρίς θεό, ὁ ἀνθρωπὸς καὶ ἥ φύση στοὺς στωικοὺς τῆς Ἀθήνας*, Ἀθήνα, Σύναλμα, 2001, σ. 206.

29. II6. D. BABUT, Les Stoïciens et l'amour, *Revue des études grecques*, τ. LXXVI, 1963, σσ. 55-63, ἰδιαίτ. σ. 62-63.

30. Αὐτόθι, καὶ S.V.F., I, 222.

31. S.V.F., I, 611 (= ΣΤΟΒ., *Ecl.*, II, 94, 7, W.).

32. S.V.F., III, 603 καὶ 631.

33. Δ.Λ. VII, 123.

34. S.V.F., III, 632 (= ΣΤΟΒ., *Ecl.*, II, 115, 10, W.).

35. Δ.Λ. VII, 2.

δεψε μέχρι τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος στοὺς Δελφούς, γιὰ νὰ ζητήσει νὰ μάθει ἀπὸ τὸν θεό, μὲ τί ήταν καλλίτερο ν' ἀσχοληθεῖ στὴ ζωὴ του. Ὁ μάντης τοῦ ἀπάντησε: «εἰ συγχρωτίζοιτο τοῖς νεκροῖς». Δηλαδὴ ἡ ὅτι πρέπει νὰ συναναστραφεῖ τοὺς νεκροὺς ἡ ὅτι πρέπει νὰ πάρει τὸ χρῶμα τῶν νεκρῶν. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις δῆμως, ὁ Ζῆνων θὰ ἔπρεπε νὰ σκύψει ἐπάνω στὰ ἀρχαῖα φιλοσοφικὰ κείμενα, ἀρα νὰ μελετήσει φιλοσοφία, τόσο, ὥστε νὰ αἰσθανθεῖ ὅτι συναναστρέφεται τοὺς ἀρχαίους φιλοσόφους καὶ ὅτι γίνεται ἔνας ἀπ' αὐτούς. Ἀποτέλεσμα τῆς μελέτης εἶναι καὶ ἡ κατάκτηση τῆς γνώσης. Ἐτσι λοιπὸν ὁ Ζῆνων ἥλθε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν πρὶν ἀπ' αὐτὸν φιλοσοφικὸ κόσμο. Ἀφοῦ παρακολούθησε ἐπὶ εἴκοσι χρόνια τὶς φιλοσοφικὲς Σχολὲς τῶν Ἀθηνῶν, ἐγκατέλειψε τοὺς δασκάλους του, γεγονὸς ποὺ τὸν ἔκανε συχνὰ νὰ λέει: «παρ' ὅλο ποὺ ναυάγησα ἔκανα καλὸ ταξίδι»³⁶. Στὴ στάση τοῦ Ζῆνωνα ἀπέναντι στὴ ζωὴ, σκιαγραφεῖται τὸ σύνολο τῆς φιλοσοφίας του. Πρόκειται γιὰ μία «σοφία» ἡ ὅποια στηρίζεται ἐξ ὀλοκλήρου στὸ ὑφος (στύλ) τῆς σκέψης, τῆς ζωῆς, τῆς συμπεριφορᾶς καὶ ὅχι στὸ περιεχόμενο³⁷. Γιὰ τὸν Ζῆνωνα, τὸ ναυάγιο δὲν ήταν παρὰ ἔνα γεγονός ἀνάμεσα σὲ τόσα ἄλλα· παίρνει τὴν φυσικὴ του διάσταση, δπως εἶναι ἔνα φυσικὸ γεγονός, μία πλημμύρα ἡ μία καταιγίδα, ποὺ δὲν εἶναι ἴκανὸ νὰ διαταράξει τὴν ψυχὴ τοῦ φιλοσόφου. Ἡ φύση εἶναι παροῦσα καὶ ἐνεργὸς σὲ κάθε πρακτικὴ συμπεριφορά, σὲ κάθε πράξη τῆς καθημερινότητας. Ἐτσι, τὸ «ζῆν ὁμολογουμένως τῇ φύσει» ἐνυπάρχει στὸν τρόπο ποὺ κάνω ἡ λέω κάτι. «Δὲν πρόκειται νὰ κάνω ἐκείνη τὴν συγκεκριμένη πράξη οὔτε νὰ πῶ ἐκεῖνο, ἐνῶ θὰ ἔπρεπε νὰ πῶ τὸ ἄλλο, ἄλλὰ νὰ πράξω κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο καὶ ὅχι ἀλλιῶς. Κάθε πράξη ἡ κάθε φράση, δποια κι ἀν εἶναι αὐτή, πρέπει νὰ τὴν κάνω ἡ νὰ τὴν πῶ μ' ἔναν δρισμένο τρόπο»³⁸. Ὁ «δρισμένος τρόπος» κατὰ τοὺς Στωικούς, σημαίνει «φυσικά», «στωικά», δηλαδὴ, μὲ «τρόπο ποὺ ἀρέσει στοὺς θεούς» ἡ ὁμολογουμένως τῇ φύσει³⁹.

Ἡ φυσικὴ συμπεριφορὰ τοῦ σοφοῦ πηγάζει, ἀρα, ἀπὸ τὴν ἴκανότητά του νὰ πειθαρχεῖ στὰ γεγονότα. Καὶ ἀπὸ τὴν εὐκολία μὲ τὴν ὅποια ἀκολουθεῖ τὴ θεϊκή – ἀρα φυσική – τάξη τῶν πραγμάτων. Αὐτὴ ἡ τάξη ποὺ κυριαρχεῖ στὴ φύση χρησιμεύει ώς πυξίδα γιὰ τὴν δργάνωση τοῦ κόσμου τῶν ἀνθρώπων. Ἀντίθετα, ἡ συμπεριφορά τοῦ φαύλου, τοῦ ἀνθρώπου ἐκείνου ποὺ

36. Δ.Δ. VII, 4.

37. Αὐτὴ ἡ φράση τοῦ J. Brunschwig ὑπάρχει στὸ ἀρθρὸ τῆς F. CAUJOLLE-ZASLAWSKY, *Le système stoicien et la paremphasis*, εἰς *Les Stoiciens et leur logique, Actes du Colloque de Chantilly, 18-22 Σεπτεμβρίου 1976*, (J. Brunschwig, ἔκδ.) Paris, Vrin, 1978, σσ. 425-448 (σ. 426).

38. F. CAUJOLLE-ZASLAWSKY, ἔνθ' ἀκωτ., σ. 427.

39. Αὐτόθι, σ. 427, σημ. 9. Π.6. V. GOLDSCHMIDT, *Le système stoïcien et l'idée de temps*, Paris, Vrin 1969, σ. 169, ὅπου ὁ συγγραφεὺς χρησιμοποιεῖ μία φράση τοῦ Ἐπίκτητου, Διατριβαί, I, 13: «Πυθομένου δέ τινος, πῶς ἐστιν ἔσθιειν ἀρεστῶς θεοῖς...». Π.6. ἐπίσης, M. ΑΓΡΗΛΙΟΥ, *Tὰ εἰς ἔστιν*, II 5, 1: «πάστης ὥρας φρόντιζε ... τὸ ἐν χερσὶ μετὰ τῆς ἀκριβοῦς καὶ ἀπλάστου σεμνότητος καὶ φιλοσοφίας καὶ ἐλευθερίας καὶ δικαιότητος πράσσειν...».

είναι άνίκανος ν' ἀκολουθήσει τὴν ροή τῶν κοσμικῶν γεγονότων, τὸν καθιστᾶ ὑποχείριο τῶν παθῶν του, τὰ δοῦλα τὸν παρασύρουν ἔξω ἀπὸ τὴν κοσμικὴ πόλη. Ἡ συμπεριφορά του δὲν ἀποτελεῖ κόσμημα γιὰ τὴν πόλη στὴν δοπία κατοικεῖ. Ἐτοι ὁ φαῦλος, καθὼς δὲν ὑπακούει στοὺς ἐπιβεβλημένους κοινωνικοὺς κανόνες, ἐπιλέγει μόνος του νὰ ζήσει δυστυχῆς καὶ ἔξοριστος. Ἰδοὺ σὲ τί συνίσταται ἡ στωϊκὴ κοινωνικότητα: στὴν ἐγκράτεια τῶν συνασθημάτων τοῦ ἀνθρώπου καὶ στὴν ἴκανότητα λογικῆς ἀντιμετώπισης κάθε γεγονότος. Αὐτὰ είναι τὰ χαρακτηριστικὰ τὰ δοῦλα σκιαγραφοῦν τὴν ὅλοκληρωμένη προσωπικότητα τοῦ στωικοῦ σοφοῦ. Ὁ Ζήνων, δταν ρωτήθηκε ποιὸν θεωροῦσε φίλο του, ἀπάντησε: «ἔναν ἄλλον ἐγώ». Καὶ ὁ Χρύσιππος, δταν ρωτήθηκε γιατὶ δὲν ἀκολουθοῦσε τὸ πλῆθος, ἀπάντησε: «διότι ἀν ἀκολουθοῦσα τὸ πλῆθος, τότε δὲν θὰ ἦμουν φιλόσοφος»⁴⁰.

* * *

Προφανῶς λοιπὸν οἱ Στωικοὶ ἀπέδωσαν στὴ διανόηση τὸν πραγματικὸ της χαρακτήρα. Τὴ δυνατότητα νὰ στοχάζεται. «Ο κοσμοπολιτισμός τους είναι μία σύνθεση ποὺ συμφιλιώνει καὶ ἀποτρέπει τὸν κίνδυνο νὰ συντρίψουν κάθε κοινωνικὸ δεσμό... Οἱ στωικὲς ἰδέες ὁδηγοῦν φυσικὰ στὸ δράμα μᾶς παγκόσμιας ἀνθρωπότητας, μέσα στὴν δοπία οἱ ἡθικοὶ καὶ προσωπικοὶ δεσμοὶ είναι πολὺ περισσότερο σταθεροὶ ἀπὸ τοὺς πολιτικούς»⁴¹. Ἀξιοσημείωτη είναι ἡ ἀπάντηση τοῦ Χρύσιππου σὲ κάποιον ποὺ τὸν ρώτησε γιατὶ δὲν ἀσχολεῖται ἐνεργῶς μὲ τὴν πολιτικὴ. «Διότι, τοῦ ἀπάντησε, ἀν ἀσχοληθῶ μὲ τὴν πολιτικὴ σωστά, αὐτὸ δὲ θ' ἀρέσει στοὺς ἀνθρώπους· ἀν δμως δὲν ἀχοληθῶ σωστά, αὐτὸ δε θ' ἀρέσει στοὺς θεούς»⁴². Βαθιὰ ἐκλεκτικοί οἱ Στωικοί, καὶ ἔχοντας ὡς πλοηγὸ τὸ καθῆκον νὰ ζήσουν ἀρμονικὰ μέσα στὴν κοινωνία, ἐπινόησαν τρόπους συμπεριφορᾶς βασισμένους σὲ μία ἐσωτερικὴ πειθαρχία, πιστεύοντας πὼς μέσα στοὺς «κόλπους τῆς ἀγαθῆς καὶ σοφῆς Φύσης, ὁ στωικὸς σοφὸς είναι ὁ μοναδικὸς προσωποποιημένος φορέας τῆς Ἀλήθειας καὶ τοῦ Ἀγαθοῦ»⁴³.

Μαρία ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ-ΜΑΡΝΕΛΗ
(Αθῆναι)

40. Δ.Δ. VII, 182.

41. É. BRÉHIER, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 226.

42. S.V.F. III, 694 (=ΣΤΟΒ., *Floriley.*, 45, 29: «Χρύσιππος ἐρωτηθεὶς διὰ τὶ οὐ πολιτεύεται, εἶπε: Διότι εἰ μὲν πονηρὰ [τις] πολιτεύεται, τοῖς θεοῖς ἀπαρέσει· εἰ δὲ γρηγορά τοῖς πολίταις».

43. M. DARAKI, *Une religiosité sans Dieu. Essai sur les stoïciens d'Athènes et saint Augustin*, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 140.

**LA CONDUITE DU SAGE STOÏCIEN DANS LA VIE POLITIQUE
ET SOCIALE DE SON ÉPOQUE****R e s u m é**

La présente étude analyse les paramètres régulateurs du comportement du sage stoïcien dans la vie sociale et politique à la fin du IVe siècle avant notre ère. Des événements politiques, tels la disparition des frontières de la cité-état, l'unification des cités grecques sous Alexandre, avec un parallèle mouvement de populations de la Grèce vers l'Égypte et l'Asie Mineure et *vice-versa*, provoquèrent un déséquilibre tant sentimental que social à l'homme des anciennes cités, protégées dans le passé par leurs frontières. Se sentant faible et isolé dans le milieu où auparavant jouait un rôle régulateur de sa *polis*, l'homme recourt à la philosophie, son seul support intellectuel, afin de s'orienter à nouveau comme personnalité et de retrouver son équilibre intérieur. Les écoles philosophiques qui naquirent à Athènes à cet effet proposaient à l'homme diverses méthodes pour lui apprendre à faire face aux circonstances. L'école stoïcienne, par son fondateur, Zénon de Cittium, enseignait une vie en conformité avec la nature et proposait une conduite fondée sur la logique pour vivre avec ses semblables et pour participer aux affaires de la cité. Les écrits des Stoïciens révèlent un nombre de traités sur la morale, à travers lesquels ces philosophes imposaient de règles de conduite à ces nouvelles sociétés. Étant sociable par nature, le sage est paré ainsi de civilité, dans la mesure où la nature lui dicte comment vivre en conformité avec celle-ci.

Maria PROTOPAPAS-MARNELI

